

Doorkijk op de late middeleeuwen in Nieuwveen

Recente opgravingen in de Dorpsstraat

Het Utrechts-Hollands Veengebied is in archeologisch Nederland, op de oevers van de Oude Rijn na, één grote witte vlek. Er zijn nauwelijks vondsten gedaan die inzichtelijk maken hoe de mens - nog geen millennium geleden - nadat hij de Grote Wildernis ten noorden en zuiden van de Oude Rijn was binnengetrokken, leefde en in zijn onderhoud voorzag. Daarom zijn archeologen er als de kippen bij als zich een mogelijkheid voordoet in één van die smalle strookjes grond, die tijdens de verving overeind zijn gebleven, te zoeken naar resten van een nederzetting op de oorspronkelijke veenlaag, zo'n twee en een halve meter onder het huidige maaiveld. Als proefboringen in Nieuwveen door het Regionaal Archeologisch Archiverings Project (RAAP) een waarschijnlijk middel-eeuwse bewoningslaag met archeologische resten aantonen, is het hek van de dam.

De vervolgens onder auspiciën van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) gedane opgravingen hebben weliswaar het verlossende woord niet gegeven. Maar een tip van de sluier van Nieuwveens lokale verleden is wel opgelicht. Met een oude zegswijze kunnen wij vaststellen dat er geen turven naar de venen zijn gestuurd.

Geen centrum

Een eerste conclusie: het centrum van het 13e-eeuwse Nuenvene¹ bevond zich, als er überhaupt een kern bestond, niet dáár.² De heer Koopstra van *Archaeological Research & Consultancy (ARC)* te Groningen is er van overtuigd. 'Hier is eerder sprake van een uitbreiding van het dorp' concludeert hij na de vondst van restanten van een middeleeuwse woning in het braakliggende bouwterrein ten noordwesten van de Dorpsstraat. Het Gronings bureau deed augustus 2002 geheel volgens de eisen van de ROB archeologisch onderzoek door middel van twee, acht meter brede, onderzoekssleuven. Daarmee rondde ARC het speurwerk naar middeleeuwse bewoning af dat de *Archeologische Werkgroep Nederland (AWN Rijnstreek)* onder leiding van de heer D. van der Kooij met hulp van daartoe opgeleide en erkende vrijwilligers in de zomer van 2001 was gestart.³ Van der Kooij wilde na het graven van één 30 meter lange en 2 meter brede proefsleuf liever vlakdekkende opgravingputten. Daarmee zouden archeologische resten zoals het door hem gevonden liggende vlechtwerk met daar op en onder aanwezige balken, duidelijk een deel van een groter geheel, in een horizontaal vlak nader onderzocht kunnen worden. Daarom dekte hij de vondst (er was al een klein horizontaal uitstapje gemaakt) af met plastic en een laagje zand. Om het zo min mogelijk te verstoren en zo goed mogelijk te bewaren. Zomer 2002 wilde hij daar dan opnieuw maar nu op een andere wijze de opgravingen hervatten.

De ROB echter gaf de voorkeur aan nog eens twee te graven proefsleuven op een andere plaats. De werkzaamheden werden in naam van de gemeente Liemeer ditmaal aan het ARC opgedragen. Van der Kooij stelt dat bij een andere ('zijn') opzet 'veel meer boven water had kunnen komen.' Een mening die Koopstra (ARC) ongevraagd en onafhankelijk van Van der Kooijs uitlatingen, deelt.

'Eigen' grond

Ook Ron Otto, Nieuwvener en één van AWN-vrijwilligers die metterdaad in de eerste proefsleuf in de modder heeft gestaan, is dezelfde mening toegedaan. Hij laat ook zien wat mogelijkwerwijs allemaal nog ligt te wachten om ontdekt te worden, als het centrum over honderd of tweehonderd jaar nog eens op zijn kop komt te staan. Samen met Han van Leeuwen heeft Ron de Liemeerse bodem al heel wat ontfutseld. Terwijl hij naar een kast in de kamer loopt, zegt hij: 'Kijk, dit heb ik in de

loop van tijd gevonden.' Voorzichtig haalt hij één van zijn mooiste stukken, een puntgave 17e-eeuwse Baardman te voorschijn. Hij streelt hem en vertelt honderd uit: 'Laatst stond ik te kijken hoe in een andere gemeente hier vlakbij een kraan een diepe bouwput maakte. Er werd een klein stukje van wat op een kruik leek zichtbaar. Ik heb even gewacht totdat de werkers waren verdwenen en ben toen gaan graven. Even later hield ik hem in mijn handen.' Terwijl hij dit zegt, glundert hij breeduit. Met een blaker liep het minder goed af. Die werd in elkaar gedrukt door het gewicht van de bak. In Rons schuur waar her en der aardewerkscherven liggen, staat ook een grote pot lijm. Die heeft hij nodig om de blaker stukje voor stukje weer op te bouwen. Niet zo mooi natuurlijk als een gaaf exemplaar, maar wel zo spannend. Het werk in de proefsleuf deed hij samen met Han onder leiding van Van der Kooij. 'Het was leuk werk. Je graaft met je eigen handen in de grond van je voorvaderen. Een vaas uit Nieuwveen vind ik ook mooier dan een zelfde ergens anders uit de grond gehaald.' Maar meteen relativert hij: 'Hoewel, je weet nooit hoe sommige dingen in de grond zijn terechtgekomen; vroeger werd er ook al met de grond geslept.'

Ron vindt het heel jammer dat zij niet meer verder mochten speuren. Tijd was er genoeg. 'Aan het eind van het terrein was een sloot die parallel aan de Dorpsstraat liep. Daar had ik graag nog in gesnuffeld.' Uit ervaring weet hij dat juist daar, naast veel weggegooide scherven, soms hele kruiken of schalen zijn te vinden. 'Brokstukken gingen in die tijd vaak in de plomp, maar soms liet iemand bij het spoelen ook wel eens ongewild iets uit zijn handen vallen.' Hij laat een geheel gave pot zien geheel gevuld met iets onduidelijks, wit en kleverig. Kennelijk met pot en al in de sloot gegooid. 'Dat komt uit een net zo'n sloot. De bovenkant van de sloot ligt nu al weer anderhalve meter onder nieuw gestorte grond. De bodem van de sloot, waar het aardewerk vroeger in wegzakte, ligt nog eens anderhalve meter lager. Maar helaas!'

Concrete resten

Gelukkig heeft ARC in de beide door dit bedrijf gegraven sleuven interessante ontdekkingen gedaan. In de meest oostelijke sleuf zijn concrete resten van een noord-zuid gelegen 14^e-eeuws houten huis aan het licht gekomen. 'Het ging Nieuwveen in die tijd kennelijk voor de wind' zegt Koopstra. 'Dat mogen wij afleiden uit het gebruikte materiaal dat via de steden moet zijn aangevoerd. Het hout was afkomstig van fijnsparren uit Scandinavië en Midden Europa. Dat werd vroeger al in grote partijen aangeleverd in de steden. Van daar uit zal het naar Nieuwveen zijn gebracht. Het huis was bijna zeven meter breed, voor die tijd overigens een normale afmeting. Het zat prima in elkaar, was goed gebouwd. Het zal een redelijk onderkomen hebben verschaft. We hebben delen van de voorkant teruggevonden en een deel van een staande wand. De juiste lengte weten wij niet, want daar zijn geen opgravingen naar gedaan. Uit de gebruikte materialen en de manier van werken zou je kunnen concluderen dat het redelijk snel in elkaar kon worden gezet. Een soort prefab avant la lettre. De materialen waren waarschijnlijk op de plaats waar het werd afgehaald al voorbereid. Dan kan je redelijk snel zoiets in elkaar zetten. Het moet zo aan het eind van de 14e eeuw, ik denk vrij kort na de ontginning direct op een nog onberoerde veenlaag zijn gebouwd. In de leeflaag is geen materiaal gevonden dat ouder is als laat 14e en begin 15e eeuw.' De oudste bewoning van Nieuwveen was dus niet in de Dorpsstraat. Het ligt dan voor de hand die in de Kerkstraat of zoals toen de *Kerclane* te zoeken. Uit schriftelijke bronnen is namelijk bekend dat zich daar al in 1306 een houten bedehuis bevond.⁴

Het ARC rapport meldt over het huis: *Uit het noordwest profiel (doorsnijding van aardlagen in het verticale vlak) kan worden afgeleid dat het huis vanuit het oudste leefniveau is aangelegd. Dit niveau was het toenmalige maaiveld. Het huis is dus vrij direct na de gebiedsontginning aangelegd. Het profiel toont een één meter diepe funderingsingraving. Op de bodem daarvan bevinden zich twee lagen met takken die ter fundering zijn aangelegd. Hierop zijn circa 15 cm dikke, ronde houten staanders geplaatst waartegen aan de buitenzijde houten planken zijn vastgezet. De ingraving*

is hierna eerst aan de binnenzijde van het huis dichtgegooid met veen, waarna vervolgens de buitenzijde is volgestort eveneens met veen. Het loopvlak binnenshuis wordt gevormd door een zandlaag die verscheidene malen is vernieuwd. Het profiel toont namelijk een gelaagdheid waarbij de zandlaagjes worden afgewisseld door humeuze laagjes die het residu vormen van het leefafval binnenshuis. Het pakket is 50 cm dik.

De in de sleuf aangetroffen voorwerpen dateren uit de 14e en 15e eeuw. Ze bestaan uit roodbakkerd aardewerk, steengoed (op porselein gelijkend aardewerk) en twee lanspunten. In de westelijke

sleuf, meer naar de Muggenlaan toe, worden in het profiel bouwvoren (een laag grond die regelmatig geploegd of gespit is) waargenomen. Koopstra leidt er uit af dat hier het erf was. Hoe ver het eigendom zich uitstrekte en in welke richting(en), is uiteraard onbekend.

Het rapport: *In de westelijke sleuf zijn twee houtconstructies aangetroffen die deze veronderstelling ondersteunen. Dit zijn een mestvaalt en een vermoedelijke afrastering van een veekraal. De mestvaalt is 2,5 meter breed en minimaal 3 meter lang en is opgebouwd uit vrijwel onbewerkt hout dat waarschijnlijk uit de directe omgeving afkomstig is⁵. Het gaat voornamelijk om hout van pionierbomen als wilg, els en berk. In de lengte vormen twee dertig centimeter dikke stammen de wanden van een vaalt. De korte zijde bestaat uit liggend rondhout met een gemiddelde dikte van tien centimeter dat met paaltjes op zijn plek wordt gehouden. De vaalt is veertig centimeter diep en gevuld met mest. De vaalt kent dezelfde oriëntatie als het woonhuis. De vermoedelijke afrastering betreft een rij op enige afstand van elkaar geplaatste paaltjes die een dikte hebben van zes centimeter. De rij kon binnen het vlak niet helemaal worden gevolgd.*

Naar de mening van Koopstra bevestigen bouwvoren, mestvaalt en afrastering dat we hier met een boerderij te maken hebben. Gevonden dierlijke resten wijzen uit dat er in die tijd naast runderen ook schapen en paarden worden gehouden. De resten zijn echter gering in aantal. Daaruit wordt geconcludeerd dat de veeteelt slechts voor eigen gebruik is. Het vormt niet het hoofdkomen van het gezin aan de latere Dorpsstraat. 'Ook gezien de toch redelijke kwaliteit en de kostprijs van de woning moeten de bewoners zich met lucratieve(re) zaken hebben beziggehouden. Veenwinning en/of wat handel in turf ligt dan voor de hand.' De vele op het erf aangetroffen turfbrokken lijken dit vermoeden alleen maar te ondersteunen. Koopstra denkt dat in die 14e eeuw veel inwoners van Nieuwveen zich bezig houden met turfwinning ten noorden en zuiden van hun dorp, die zoals hij het uitdrukt *fanatiek* wordt aangepakt. Dat legt Nieuwveen kennelijk geen windeieren.

Hoogconjunctuur en crisis

In heel Holland is in die halve eeuw van 1375 tot 1425 sprake van een Wirtschaftswunder.⁶ Boter en veenweidekaas zijn onder andere producten die buiten de grenzen van Holland ruim aftrek vinden. 'Buiten de grenzen' betekent in die tijd overigens Brabant en Vlaanderen. Later ook het Oostzeegebied en Duitsland. Ook turf is een gewild exportartikel.

Maar dan stagneert de welvaart hetgeen ook grote gevolgen heeft voor de prijs van de turf. Daarnaast worden de nadelen van de turfwinning ten opzichte van de waterhuishouding goed voelbaar. De angst dat de vervening dijken ondermijnt en de golfslag het eroderen van resterende stukken veen snel bevordert, doet dijkgroeven en hoogheemraden al in 1392 een reeks restricties invoeren die de turfwinning aan banden legt. Een dubbele crisis.

'In Nieuwveen moet die scherp dalende economie heel hard zijn aangekomen' veronderstelt Koopstra. 'Het huis is nooit verbouwd. Het is kennelijk gewoon verlaten. En een goed huis verlaten doe je niet zomaar. Zelfs niet als een storm herhaaldelijk voor wateroverlast zorgt. Je verlaat je woonstee pas als het niet meer lonend is te blijven, als er letterlijk geen droog brood meer te verdienen

valt.' Koopstra veronderstelt dat meerdere gezinnen Nieuwveen verlaten zullen hebben. Uit de vrijstelling van belasting die de inwoners van Nieuwveen in 1406 van graaf Willem VI krijgen, valt af te lezen dat het armoe troef is voor de achterblijvers op de schaarse en schrale, nog niet uitgeveende stroken. Zij moeten zich in leven zien te houden met veeteelt en nog wat voorzichtige turfsteckerij. Daarbij komt de strijd tegen het alsmaar opdringende water.

Hoe het zij, het huis is verlaten. 'Wellicht al in het begin van de vijftiende eeuw' stelt Koopstra. En wat opmerkelijk is, in dit gebied wordt voor meer dan tweehonderd jaar niet meer gewoond! Wel gewerkt. De resten van het huis worden onder een 60 cm dikke bouwvoor afgedekt. In de tussentijd wordt vooral om veengrond te verbeteren van elders zand, kalk en as aangevoerd. Er ontstaat dan teelaarde geschikt voor het verbouwen van meerdere gewassen.

Terp en turf

Van der Kooij stuit, zoals al eerder in de Baardman vermeld, in 2001 ook op restanten van laat middeleeuwse menselijke aanwezigheid. Er wordt een fragment vlechtwerk gevonden dat deel kan zijn geweest van een afscheidingswand, een schuur of van een vakwerkhuis. Zekerheid heeft Van der Kooij daar niet over. Er waren in hetzelfde vlak wel delen van balken aanwezig die de veronderstelling van op zijn minst een gebouw aannemelijk zouden kunnen maken. Deze resten bevinden zich overigens wel op een hoger vlak en zijn dus uit een latere tijd dan 'het huis van Koopstra'. Van der Kooij denkt aan de vijftiende eeuw.

Net als Koopstra treft hij in de door hem gemaakte sleuf ophogingslagen aan.

Het AWN rapport van Van der Kooij: *De opbouw van de onderste helft van het profiel werd gevormd door een terp-achtig pakket ophogingslagen dat uitsluitend uit veen bestond. In hoofdlijnen waren hierin over een hoogte van ruim één meter ongeveer zeven lagen te onderscheiden. Daaronder bestond de bodem uit schoon bosveen waarbij de mogelijkheid bestaat dat de bovenzijde nog door menselijk ingrijpen (spitsporen?) geroerd was. In de lengte van het profiel valt op dat in noordwaartse richting de gelaagdheid van de veenophogingen toeneemt, terwijl aan de zuidzijde naar de Dorpsstraat toe slechts een drietal dikkere lagen te onderscheiden valt. Is hieruit met enige voorzichtigheid te concluderen dat de oorspronkelijke 'terp' meer centraal op het perceel lag en me[grotere stappen is uitgebouwd naar de straat toe?*

De ophogingslagen vertonen naar het noordwesten richting Ursula, een toenemende gelaagdheid hetgeen er op zou kunnen duiden, zo licht hij toe, dat daar op een wat hoger deel gewoond is. Op vloerniveau telt Van der Kooij wel 20 ophogingslagen. Iedere keer, zo om de vijftien jaar is daar om droge voeten te houden een nieuwe laag grond aangebracht. Deze lagen zijn vaak van zeer verschillende kleur en samenstelling. Zo is er een laag met veel stro en mest; andere lagen zijn opgebouwd uit verschillende soorten veen. Daarin allerlei materiaal van menselijke oorsprong. Naar de zuidzijde is minder vaak maar wel met grotere hoeveelheden ophogingswerk verricht. Deze lagen zijn 20 tot 30 cm dik.

Van der Kooij cum suis hebben redelijk veel in de opgravingsleuf gevonden. Naast bakstenen en een deel van een dakpan vooral veel botten afkomstig van slachtafval. Maar ook scherven van aardewerk en wat metaal komen zij tegen. Ook een laatmiddeleeuwse tonput.⁷ Alles is zorgvuldig in kaart gebracht en wordt verder onderzocht. Volgens Van der Kooij hoeft de aanwezigheid van bouwstenen en een dakpanfragment nog niet te betekenen dat hier ooit een stenen huis heeft bestaan. 'De stenen kunnen ook afkomstig zijn van haardplaatsen of stiepen (stutten). Een stuk dakpan kan op allerlei andere manieren daar terecht zijn gekomen. Er is in ieder geval geen spoor van een stenen fundering in de middeleeuwse laag gevonden.' Wel is er veel 14e en 15^e-eeuws grijsbakkend aardewerk en Duits steengoed uit Siegburg en Langerwehe aangetroffen. Vondsten van oudere da-

tum ontbreken, hetgeen de veronderstelling van Koopstra ondersteunt dat deze opgravingen niet het oudste deel van Nieuwveen hebben blootgelegd.

Catharina van Alexandrië

Van der Kooij is bijzonder ingenomen met het feit dat er een 6,5 centimeter groot pijparden (van witte klei gemaakt) beeldje is gevonden. Vervaardigd in Utrecht midden van de 15e eeuw. Helaas zonder hoofd maar wel met bijbehorende attributen. Van der Kooij: 'Het betreft de Heilige Catharina van Alexandrië. Deze vroegchristelijke heilige was bijzonder populair tijdens de late Middeleeuwen. Ze leefde in de vierde eeuw in het Egyptische Alexandrië. Daar versloeg zij eens in een dispuut veertig of vijftig, vergeef mij het juiste aantal, geleerde mannen. Vandaar haar attributen: boek, rad en zwaard. Dat boek staat voor geleerdheid. Geestelijke en lichamelijke kwellingen doorstond ze goed tot op het rad. Totdat zij uiteindelijk door het zwaard onthoofd werd.' Verder zijn er een mes, een muntgewichtje en enkele munten aangetroffen. Daarbij is een zilveren geldstuk uit de middeleeuwen. 'Ze verkeerden echter in een zodanige staat dat nauwkeurige determinatie nog niet is gelukt.'

En dan is er een turf. '*Een middeleeuwse (!) turf*'. In zijn rapport over de opgravingen plaatst Van der Kooij er een uitroepteken bij. Dat het meerdere brokstukken en een enkele hele *slagturf* betrof is nagenoeg zeker. 'Ze zijn door een specialist onderzocht en bestaan uit opgebaggerd veen. Het lijkt hem niet onwaarschijnlijk dat het een slagturf uit de 15e eeuw is. Een slagturf vinden in middeleeuwse ophogingslagen is bijzonder' legt hij uit. 'Tot nu toe wordt er algemeen vanuit gegaan dat men pas in de zestiende eeuw is overgegaan tot het maken van slagturven. Door het vinden van zo'n slagturf in een oudere bewoningslaag moet die theorie misschien wat worden bijgesteld. Men paste die techniek kennelijk al eerder toe.' Waarom men van deze in vergelijking met het turfsteken op het hogere veen omslachtige wijze van turfbereiding gebruik maakte, is niet duidelijk. Eerst het benodigde onder water gelegen veen lostrekken en met een beugel (een rond fijnmazig netwerk aan een stevige ijzeren ring van ongeveer dertig cm doorsnede; het geheel bevestigd aan een tot acht meter lange stok) opbaggeren, vervolgens de smurrie drogen, treden en snijden, lijkt omslachtiger dan het turfdelven in het drogere hoogveen. Die hoefden na het uitspitten alleen te worden gestapeld en gedroogd.

Sporen uit de Nieuwe Tijd

Beide onderzoekers gaan verder in op de gedane vondsten in de jongere, hoger gelegen lagen. Koopstra dateert de al eerder genoemde donkergrijze zandige bouwvoor, gezien de daarin gedane vondsten als 16e en 17e-eeuws. In deze periode wordt, zo hebben we eerder gezien, het gebied gebruikt als bouwland. Pas op het eind van de 17e en in het begin van de 18e eeuw worden er in de Dorpsstraat huizen gebouwd, gefundeerd op zware grenen ingeslagen of ingegraven staanders. Koopstra ontdekt ook muurresten die slechts op een laagje zand staan. Kennelijk eenvoudige bijgebouwen. Verder treft hij, net als Van der Kooij, afvalkuilen aan *met aanzienlijke hoeveelheden aardewerk en glas*.

Van der Kooij stelt vast dat het noordwestelijk deel van het onderzoeksterrein ook in de 18e eeuw nog steeds als bouwland of tuin in gebruik is. Ook hier vindt hij verscheidene afvalkuilen met aardewerk en glas. Op het achtergedeelte van het terrein stuit men bij het zoeken naar een onvindbaar riool eveneens op een dergelijke kuil. Van der Kooij haalt er een aantal vrijwel complete aardewerkvormen uit. 'Panvormen met rechte randen, waarop deksels zouden kunnen passen, soms compleet met steel. Kruikvormen uit Tegelen en een soort vergiet compleet met lekschaal. Verder dingen die je wel meer aantreft zoals testjes. Alles overwegend 17^e-eeuws. De voorwerpen lagen op het eind van het erf, richting Ursula. Kennelijk om kwijt te zijn.'

Winkel en werkplaats van Bader

In zijn opgravingsrapport gaat Van der Kooij nog in op het pand van Bader dat hij bij de sloop archeologisch heeft begeleid. *Bij het uitgraven van de fundering van de winkel is geconstateerd dat hieronder gedeeltelijk nog een oudere fundering aanwezig was uit de 11' of 18" eeuw, reikend tot zeker 1,30 meter onder het maaiveld. Tevens werd duidelijk dat de winkel een - inmiddels vrijwel geheel vergane - kespensfundering (dwarsbalken over de kop van heipalen gelegd) heeft gehad. De werkplaats had een normale, uitkragend gestapelde fundering. In de noordwest hoek was een aparte fundering aanwezig, samengesteld uit op de kant staande bakstenen geplaatst op plavuizen. Wellicht een vuurplaats ten dienste van de smederij.*

Graag zou Van der Kooij het opgegravene en het in kaart gevatte materiaal t.z.t. tentoonstellen. Maar hij realiseert zich dat de gevonden scherven, voor de archeoloog misschien hoogst interessant, voor de leek minder belangwekkend zijn. Een scherf gaat pas echt 'spreken' als men de geschiedenis er aan verbonden kent. En wie zal zijn stoel uitkomen voor een slagterf? Maar als die zelfde turf een klein stukje geschiedenis op zijn kop zet is hij misschien al wat interessanter. 'Misschien' zegt Van der Kooij 'kan ik een keer naar Liemeer komen om met de hier gevonden scherven en vergelijkbare gaven vondsten van elders de geschiedenis van Nieuwveen en zijn oudste bewoners nog eens beeldend te vertellen.' We houden ons aanbevolen.

Frits Amelunxen (†)

Met dank aan:

de heren C. G. Koopstra (ARC); D. van der Kooij (A WN); R. Otto (vrijwilliger A WN) en M. Hijman (gemeente Lierneer) voor hun medewerking, commentaar en beschikbaar gestelde tijd.

Noten

¹ Hans van der Wereld, *Uit de Geschiedenis van de parochie H Nicolaas te Nieuwveen* (Nieuwveen 1990) p. 10 en 11. In 1284 wordt voor het eerst gewag gemaakt van deze naam. Floris V. graaf van Holland vermeldde toen in een register dat de grond in *Nuvenne* in leen geschonken werd aan *Gerard van der Dobbe*.

² H. van der Linde, *De Cope*, bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der *Hollands-Utrechtse laagvlakte*. (Alphen aan den Rijn, 1980 2e druk) Prof Mr. Van der Linden constateert in dit standaardwerk p. 291 dat een bewoningskern een zeer ongewoon figuur is geweest. *De boerenhoeven rijden zich aaneen. De kerk vond een plaats in de rij of wat herhaaldelijk voorkwam, geheel aan het eind ervan.*

³ zie ook: *De Baardman* nr 33 en 34. Bodemvondsten in Liemeer van de hand van Gert Rijlaarsdam.

⁴ Van der Wereld, *Parochie* p. 31. Dit feit leidt hij af uit een akte van 21 juli 1331 waarin graaf *Willem III* aan *Arnoude van der Ghoude Vrederixsone van der Dobbe* het recht tot aankoop van een *leenacker legghende bi der kerc lane te Nuwenvene* verleent. In een andere acte (13 oktober 1357) geeft Graaf Willem te kennen dat hij geen bezwaar heeft tegen de verwisseling van *Willem van Schade*, priester te Nieuwveen met ene *Servaas*, priester te Bunschoten.

⁵ Het ARC rapport vermeldt elders dat de bomen van dit hout, *gezien het grillig verloop van de jaarringen en een asymmetrische groei onder marginale omstandigheden* groeiden.

⁶ Th. de Nijs e.a, *Geschiedenis van Holland, deel I* (Hilversum 2002) hoofdstuk. 4 van de hand van prof dr. P.C.M Hoppenbrouwers, *Van Waterland tot Stedenland* p. 139

⁷ Een tonput is een houten vat ter grootte van een wijn- of biervat, welke ingegraven werd gebruikt als watervat. Een aantal op elkaar gestapelde vaten waaruit bodems en deksels waren verwijderd, deden dienst als water(wel)put. Later werden zij ook voor andere doeleinden gebruikt en soms volgestort met afval.